

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 28.04.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Bayramova, P. (2024). Dilçilikdə Bilinqvizm və İnterferensiya Hadisəsi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 109-117.

DİLÇİLİKDƏ BİLİNGVİZM VƏ İNTERFERENSIYA HADİSƏSİ
The case of bilingualism and interference in linguistics
PERVİN BAYRAMOVA ¹

Xülasə

Dil yalnız insanların mövcud olduğu mühitdə fəaliyyət göstərir və onların bütün ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Ona görə də cəmiyyətlə onu yaşadan dil arasında mühüm və sıx əlaqə mövcuddur. İnsanların həyatını dilsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil cəmiyyətin sosial funksiyası və onun əsas sütunlarından biri hesab olunur. Dilin inkişafı öz-özlüyündə çox mürəkkəb proses kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan dillər arasında mövcud əlaqələr dilin inkişafı prosesində böyük önəm daşıyır. Dillərarası əlaqələr sadə şəkildə bir dilin digər dilə müəyyən formada təsiri kimi başa düşülür, ancaq bu təsir mürəkkəb prosesdir. Dillərin bir-birinə təsiri dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunur. Bu zaman dillərdən biri deyil, əlaqədə olan dillərin hamısı bir-birinə təsir göstərir və nəticədə, interferensiya hadisəsi baş verir.

İnterferensiya hadisəsi müasir dövrdə də yaranmaqdadır. Buna səbəb ölkələr arasında davamlı iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin sürətlə qurulması, bunun da dillərin qarşılıqlı təsirinə səbəb olmasıdır. Xalqlar arasında münasibətlərin mövcudluğunda və davamlı inkişafında, şübhəsiz ki, dillər mühüm rol oynayır. Xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələr olduqda insanlar öz dillərindən əlavə başqa bir dildən də sərbəst istifadə etmək niyyətində olurlar. Son illərdə iki dildə sərbəst danışa bilən insanların mövcudluğu beynəlxalq əlaqələrin daha da inkişafına səbəb olmuşdur. İkidillilik müasir cəmiyyətin ümumi probleminə çevrilib. İkidilliliyin labüd olaraq meydana çıxması yeni kəşflərə, ixtiralara və beynəlxalq əlaqələrə ehtiyacla bağlıdır. Bir sözlə, sadalanan münasibətlərdə dil mühüm vasitə rolunu oynayır. Tarixən sosial həyatda baş verən hər hansı dəyişiklik anında dildə əks olunur və dilin öz “süzgəcindən” keçərək cilalanır. Biz hər bir xalqın, millətin dilində tarixin, mədəni dəyərlərin, dolğun ifadəsini görə bilirik. Sadalanan bu amillərin hamısı dildə öz əksini tapır və onlar dillər arasında interferensiya hadisəsinin göstəricilərindən birinə çevrilir.

Anahtar Kelimələr: Dil, Cəmiyyət, Bilinqvizm, Dil Əlaqələri

¹ Dr., Azərbaycan, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi İ. Nesimi Dilçilik Enstitütüsü.

El-mek: hesenova-88@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-2137-880X>

Abstract

Language always functions only in the environment where people exist and allows to satisfy all their needs. Therefore, there is an important and close connection between society and the language that sustains it. It is impossible to imagine the life and future of every person without language. Language is considered a social function of society and one of its main pillars. Language development is considered as a very complex process in itself. From this point of view, existing relations between languages are of great importance in the process of language development. Interlanguage relations are simply understood as the influence of one language on another language in some form, but this influence is a complex process. The influence of languages on each other is observed at all levels of language. At this time, not one of the languages, but all the languages in contact affect each other, and at this time the phenomenon of interference occurs.

The phenomenon of interference is also emerging in modern times. This is due to the rapid establishment of sustainable economic, political and cultural relations between countries, which leads to the mutual influence of languages. Undoubtedly, languages play an important role in the existence and continuous development of relations between peoples. When there are interactions between peoples, people intend to freely use another language in addition to their own language. In recent years, the presence of people who can speak two languages fluently has led to the further development of international relations. Bilingualism has become a common problem of modern society. The inevitable emergence of bilingualism is connected with the need for new discoveries, inventions and international relations. In short, language plays an important role in the listed relationships. Historically, any changes in social life are instantly reflected in language and polished by passing through the language's own "filter". We can see the full expression of history, cultural values in the language of each nation. All of these listed factors are reflected in the language and become one of the indicators of the phenomenon of interference between languages.

Keywords: Language, Society, Bilingualism, Language Relations

1. Giriş

Bilinqvizm hal-hazırda dövrümüzün vacib və aktual sosiolinqvistik problemlərindən biridir və ikidillilik termini ilə paralel şəkildə istifadə olunur. İkidillilik müasir dövrümüzdə çox geniş yayılmış və müxtəlif aspektlərdən araşdırılan dil məsələlərdən hesab olunur. Onun tarixi də çox qədimdir desək, yanılmazıq, çünki dünyanın bir çox ölkələrində bütün tarixi dövənlərdə bilinqvizm mövcud olmuşdur. İkidillilik, əsasən, çoxmillətli ölkələrdə müşahidə olunan dil hadisəsidir. Məsələn, Hindistan, Amerika, Rusiya, Azərbaycan və s. kimi çoxmillətli ölkələrdə bilinqvizmə çox tez-tez rast gəlinir. İnsanlar arasında birbaşa dil əlaqələri ikidilliliyin yaranmasına yol açmaqla bərabər, eyni zamanda onun müxtəlif növlərinin və formalarının yaranması ilə nəticələndi. Qeyd edək ki, dillər arasında mövcud əlaqələr, dil sistemləri arasında deyil, həmin dillərin daşıyıcıları arasında mövcud olur.

Bilinqvizmin yaranması və inkişafı, müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilməsi daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir ki, bu da onun aktuallığını təmin edir. Dilçi alimlər qeyd edilən məsələyə öz fikirlərini bildirərək tədqiqat prosesinə mühüm yeniliklər gətirmişdilər. Azərbaycan dilçilərindən, A.Qurbanov, R.Rəcəbli, F.Veysəlli, L.Qurbanova, R.Heydərov, K.Cəfərova və b. müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. Bilinqvizm və interferensiya hadisəsi dünya dilçiliyində də araşdırılan və diqqət mərkəzində olan dil hadisəsidir. L.Blumfild, A.Sirbu, G.Karağac. A.Aslan və b-ni qeyd edə bilərik. Bilinqvizm hadisəsi sosial, iqtisadi, mədəni və s. amillərlə sıx bağlı olduğundan hər zaman aktualdır və bundan əlavə o, sosiolinqvistika, psixologiya, psixolinqvistika, tarix kimi mühüm elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, məhz bu səbəbdən öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Məqələdə biz bilinçivizm məsələsinin mahiyyətinə, eyni zamanda onunla sıx bağlı olan interferensiya hadisəsinin yaranma səbəblərinə, onun fonetik, leksik və qrammatik aspektlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Dillərin qarşılıqlı əlaqədə olması hər zaman davam edən prosesdir, bu proses dərin və geniş olması ilə seçilir. Bilinçivizm prosesində interferensiya hadisəsi də xüsusi diqqət tələb edən mövzulardan biridir və onun tədqiqatına cəlb edilməsi mühüm məsələlərdəndir.

2. Əsas hissə

İkidillilik və interferensiya məsələlərindən bəhs etməzdən öncə bilinçivizm anlayışının nə olduğuna aydınlıq gətirmək daha məqsədəuyğundur. İkidillilik dedikdə bir fərdin və ya böyük bir cəmiyyətin iki dildən istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan A.Qurbanovun ikidilliliklə bağlı yanaşmasına istinad etməklə fikirlərimizi təsdiqləyə bilərik. “*Bilinçivizm latın mənşəli sözdür, mənası ikidillilik deməkdir. Bir ölkədə eyni zamanda iki dildən istifadə edilməsi elmdə və siyasətdə bilinçivizm adlanır*” (Qurbanov, A. 2019: 265). Oxşar münasibətə digər tədqiqatçıların da əsərlərində rast gəlmək mümkündür. G.Karaağac yazır: “*Bir insanın, bir peşənin, icmanın və ya bütöv bir dil cəmiyyətinin iki dildən istifadə etməsi ikidillilik (diglossia) kimi tanınır*” (Karaağac, G. 2011). A.Qurbanov və G.Karaağacın fikirlərindən də aydın olur ki, bilinçivizm dedikdə sadə şəkildə iki dildən istifadə nəzərdə tutulur və özlüyündə mürəkkəb proses kimi dəyərləndirilir. Bilinçivizmin mürəkkəb mahiyyət kəsb etməsi onun siyasi, ərazi və ən əsas da dil məsələləri ilə bağlı olmasıdır. L.Blumfeld yazır ki, “*ikidillilik şəraitində dedikdə o nəzərdə tutulur ki, ərazi və siyasi cəhətdən bir kollektiv daxilində iki dildə danışılır. Bu, əksər hallarda işğal zamanı, nadir hallarda isə dinc miqrasiya nəticəsində baş verir*” (Blumfeld, L. 2013: 453).

İki dildən səliss şəkildə istifadə nadir hallarda rast gəlinən hadisədir. F.Veysəlli bunu ideal bilinçivizm adlandıraraq yazır ki, “*Bilinçivizm ideal olaraq o deməkdir ki, insan tam mənada hər iki dildə bir dildəki kimi dil bilgisini (səriştəsini) nümayiş etdirə bilər. İdeal bilinçivizm çox nadir hallarda mövcuddur. Yəni eyni adam bütün ünsiyyət məqamlarında hər iki dildən eyni şəkildə istifadə edə bilməz*” (Veysəlli, F. 2007: 147).

İkidillilik bir çox amillərlə sıx bağlıdır və dil daşıyıcısının dünyasını zənginləşdirən mədəni hadisələrdən biridir. A.Aslan ikidillilik məsələsini mədəni hadisə kimi dəyərləndirir və onun asan proses olmadığını vurğulayaraq yazır: “*Dilimiz dünyamızdırsa, iki və ya daha çox dilə yiyələnmək birdən çox dünyada yaşamaq və həyatınızı zənginləşdirmək deməkdir. Bununla belə, iki/çoxdillilik asan proses deyil. Çünki dil həm də mədəniyyət deməkdir. Kimliyin və şəxsiyyətin üzərində qurulacağı dil müəyyən tarix və mədəniyyətin nəzərə alınmasını tələb edir*” (Aslan, A. 2020).

Bilinçivizm mahiyyət etibarilə həm də koqnitiv proses hesab olunur və məntiqi düşüncə ilə sıx bağlı dil hadisəsidir. L.Qurbanova bilinçivizmin bu cəhətinə diqqət yetirərək yazır: “*Deməli, bilinçivizm məntiqi düşünmə və koqnitiv inkişafa bağlıdır. Bu zaman ikinci dilin öyrənilməsi və dərk edilməsi baş verə bilər. Bu proseslər ikinci dilin öyrənilməsinə pozitiv təsir edir. Belə olmadıqda ikinci dili öyrənmək çətin olur...*” (Qurbanova, L. 2016: 175).

Sözalma prosesi dilin leksik sistemi ilə sıx bağlı olduğu üçün çox zaman onu interferensiya ilə müqayisə edir, bəzi hallarda isə onları ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Əgər bir dildən söz alırıqsa, dilə daxil olan həmin söz mənəbə dillə əlaqəsini kəsir və keçiyi dilə uyğunlaşır. Bu zaman belə ifadələrin əvvəlki qrammatik və fonetik quruluşdan uzaqlaşaraq yeni qaydaya uyğunlaşma prosesində interferensiya baş verir. İnterferensiya hadisəsi bilinçivizmlə sıx bağlıdır, məhz bu səbəbdən bilinçivizmin daha dəqiq öyrənilməsi interferensiya üçün də doğru nəticələrə gəlməyə imkan yaradır. “*İkidillilik unikal bir hadisə deyil, insanın ehtiyacları və ünsiyyət imkanları baxımından ən müxtəlif dil təmaslarına səbəb olan ümumi və hərtərəfli bir fenomendir: həm ərazi sərhədlərini aşan təmaslara, həm də sosial sərhədləri pozan təmaslara. Bu həm coğrafi, həm də sosial ölçü daxilində gedən bir əlaqədir*” (Sirbu, A. 2015: 374).

İkidilliliyin ümumi və hərtərəfli dil hadisəsi kimi qiymətləndirilməsini doğru yanaşma kimi dəyərləndirə bilərik, həqiqətən də, ikidillilik ərazi və sosial sərhədləri aşan mühüm dil hadisəsidir. Məhz bu səbəbdən Ə.Rəcəbli bilinçvizmədə interferensiya amilinə toxunarkən qeyd edir ki, *“Dillərin əlaqəsi təkcə sözə ilə məhdudlaşa bilər, o, ikidilliliklə də müşayiət edilə bilər. İkidillilik daha dərin, daha geniş dil əlaqəsidir. İkidillilik dil vahidlərinin hərtərəfli qarşılıqlı təsiri ilə bürüzə çıxır. Dillərin qarşılıqlı təsiri prosesində, adətən, əvvəlcə nitqdə, sonra isə dildə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər interferensiya termini ilə adlandırılır”* (Rəcəbli, Ə. 2016: 12).

İnterferensiya prosesi ikidillilik şəraitində yarandığını artıq tam əminliklə söyləmək mümkündür. *“İnterferensiya ikidilli nitqin ən vacib xüsusiyyətlərindən biridir”* (13).

İnterferensiya, əsasən, dilin qayda-qanunları ilə bağlı dil hadisəsi hesab olunur və onun yaranması təsadüfi hal deyildir. İnterferensiya hadisəsi dillə bağlı hadisə olduğu üçün dilə qarşı yönəlmiş kənar elementlərə dilin cavab reaksiyası hesab edilə bilər. Bu hadisə dillərin əlaqəsinin nəticəsidir və bu uzun tarixi proseslə sıx bağlıdır. İnterferensiya hadisəsi üçün dillərin struktur baxımından yaxınlığı önəm kəsb etdiyi söylenebilir, çünki belə olduqda interferensiyanın daha da genişlənməsinə yol açıldığı fikri irəli sürülür. Bəzən sadalanan halların interferensiya ilə bağlı olmadığı fikri irəli sürülür, ancaq bu yenə də bəzən mübahisəli məsələ kimi qalmaqda davam edir. Məlumdur ki, başqa dilləri öyrənərkən ilk növbədə həmin dildən leksik vahidlər götürürük, məhz bu səbəbdən dildə leksik interferensiyaya da rast gəlinir. K.Cəfərova bu şəkildə izah edir: *“İkinci dilin öyrənilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə leksik interferensiya özünü göstərir. Dilin leksik səviyyəsində özünü göstərən dillərarası interferensiya ikinci dili öyrənən adamın şüurunda iki dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik, qrammatik sistemi ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır”* (Cəfərova, K. 2017: 31). Deməli, ikinci dili öyrənərkən leksik interferensiya aydın şəkildə özünü göstərir, lakin bu o demək deyildir ki, digər yaruslarda belə hadisə baş vermir. İkinci dilin öyrənilməsi zamanı dilin leksik-semantik, eləcə də qrammatik sistemini mütləq diqqətdə saxlamalıyıq. İkidilli fərd istifadə etdiyi ifadələri nitqində tez-tez işlədikcə interferensiya hadisəsi artıq vərdişə çevrilməyə başlayır və onun nitqinin əsas norması kimi müşahidə olunur. İnterferensiya hadisəsi ikidilliliyin öyrənilməsində əsas mərhələ hesab olunur. İnterferensiya ona görə mühüm mərhələ hesab olunur ki, o, dilin bütün yaruslarında müşahidə olunmaqdadır. Ona daha çox fonetik sistemdə rast gəlinir desək, fikrimizcə, yanlışdır. Bu dil hadisəsinin yaranmasına şərait yaradan ən mühüm amil həmin dillərin müxtəlif sistemə malik olması və müxtəlif fonem, intonasiya, qrammatik kateqoriyaları ehtiva etməsidir. Əgər müxtəlif sistemə malik dillərdən danışırıqsa, onların müxtəlif fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyalara aid edilməsi böyük önəm kəsb edir. Məhz bu kateqoriyaların təhlili interferensiya prosesinin öyrənilməsinə yol açır.

İkidilliliyin formasından, dillərin strukturundan, sistemindən asılı olaraq interferensiyanın mahiyyəti, yaranması, eləcə də yayılmasını müəyyən etmək olar. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillər bir-birinə təsir edərək proses eyni səviyyədə baş vermir. Belə ki, dillərdən biri digərinə daha çox təsir edir və prosesi həyata keçirən dilə çevrilir. İkinci dil isə interferensiya prosesində təsirə məruz qalan dil hesab olunur. İnterferensiya hadisəsi ikidilli hesab olunan şəxsin nitqində rast gəlinə bilər. İnterferensiya kimi dəyərləndirilən sözlər zaman keçdikcə istifadə edilməsə, yaddan çıxma bilər, bundan sonra yenidən istifadə olunduqda aktivləşməyə başlayar. Hətta bəzən elə hallar da müşahidə olunur ki, bilinçvist şəxslərin nitqində belə hallar tez-tez təkrarlandıqda vərdiş almağa başlayır, belə ki, digər şəxslər də bunlardan istifadə etdikdə artıq onlar nitqdə möhkəmlənir. Buna səbəb insanların onlardan istifadəyə normal hal kimi yanaşmasıdır. İkidilli cəmiyyətlərdə interferensiya hadisəsi daima baş verən prosesdir, lakin birdilli mühitdə bu, baş vermir.

Qeyd etdiyimiz kimi dillərdən biri digərinə təsir edir, digəri isə təsirə məruz qalır. İnterferensiya hadisəsi hər iki tərəfin nitqinə təsir göstərir, çünki proses dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur. Bir məsələni də qeyd etmək məqsədəuyğun olar ki, ikidillilik dildə birdən-birə yaranmış məsələ deyildir. Bu müəyyən tarixi mərhələlərin, dönəmlərin məhsuludur.

Həm də ana dilindən fərqli olaraq ikinci dildən istifadə olunması asanlıqla baş vermir, onun mənimsənilməsi zamanı fərdlər müəyyən problemlərlə qarşılaşırlar.

K.Cəfərova interferensiya ilə bilinqvizmin əlaqəsindən bəhs edərkən yazır ki, *“interferensiyanın ölçüləri ikidilliliyin növündən asılıdır. Fərdi ikidillilik zamanı interferensiya çox vaxt həmin şəxsin fərdi xüsusiyyəti kimi qalır. Məsələn, xaricdə təhsil alan tələbələrin çoxu öz vətənlərinə qayıtdıqdan sonra uzun müddət onların dilində interferensiya özünü biruzə verir. Azərbaycanlı tələbələrin nitqində də xarici ölkələrdə təhsil alıb qayıtdıqdan sonra müşahidə olunan interferensiya halları fərdi interferensiyaya nümunə ola bilər. Bu cür interferensiya yayılmağa şərait tapmur. Qrup şəklində olan ikidillilikdə isə interferensiyanın yayılmaq imkanı olur”* (Cəfərova, K. 2018: 102).

Fərdi ikidillilik dedikdə burada bir fərdin nitqinin özünəxas xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Onun nitqində baş verən interferensiya hadisəsi müəyyən müddət mövcudluğunu qorusa da, zaman keçdikcə unudulmağa başlayacaq və bu, ikinci dildən istifadənin zəifləməsi ilə bağlı baş verən prosesdir.

İkidilli şəxslər müəyyən fəaliyyətlərində bir dildən digər dilə keçmək məcburiyyətində qalır. Bu müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Məsələn, ailədə rus dilində danışan insan müəyyən səbəblərdən Azərbaycan dilindən istifadə etmək məcburiyyətində qaldıqda bu zaman Azərbaycan dili əsas dil hesab olunur. Rus dilində danışmağı öyrənən həmin insan Azərbaycan dilində danışdıqda interferensiya hadisəsi baş verir. Belə hallar tez-tez rast gəlinən vəziyyətdir. Bəzən elə vəziyyət də müşahidə olunur ki, bəzi ikidillilər bir dildə danışmağa adət etmiş olurlar və müəyyən şəraitdə digər dildən istifadə etməyə çalışdıqda onların nitqində interferensiya baş verir.

İki dil müəyyən səbəblərdən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu zaman onlar fonoloji, leksik və sintaktik cəhətdən təsirə məruz qalır.

“Dil interferensiyası müxtəlif dil səviyyələrində bir dilin elementlərinin digərinə ötürülməsi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, fonologiya baxımından məsələn, dil interferensiyası birinci dildən ikinciyə təsir edən intonasiya, yüksəklik, vurğu və nitq səsləri kimi xarici aspektlərlə bağlıdır. Birinci dilin qrammatikası ikinci dildə əvəzliliklərin və təyinedicilərin felin zamanları, şəkilləri, ikiqat inkarlıq və söz sırası eyni dərəcədə vacibdir. Söz ehtiyatına gəldikdə, dil müdaxiləsi sözləri başqa bir dildə daha təbii səsləndirmək üçün sözləri dəyişdirməklə yanaşı bir dildən söz almaq deməkdir. Bu çevirmələr orfoqrafiyada da dəyişikliyə səbəb olur” (Sirbu, A. 2015: 374).

Deməli, dillərarası interferensiyaya bir dilin elementlərinin digərinə ötürülməsinin nəticəsi kimi yanaşılır. Burada fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə təsir özünü göstərir.

İkidillilik prosesinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılması interferensiya hadisəsini tədqiqat obyektinin əsas hissəsinə çevirir. Aydındır ki, məsələyə linqvistik aspektdən yanaşdıqda fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yarıslarda interferensiya müşahidə ediləcəkdir. İnterferensiya ikinci dilin mənimsənilməsi zamanı baş verən normadan kənara çıxma kimi qiymətləndirilir, normadan kənara çıxma birbaşa və çox zaman qaçılmaz nitq hadisəsidir. İstənilən şəxs hər hansı bir xarici dili mənimsəyərkən, onun nitqində mütləqdir ki, interferensiya hadisəsi baş versin. İnterferensiya ikidilli şəxslərin şüurunda baş verən koqnitiv proseslərlə sıx bağlıdır. Təfəkkür, şüur, yaddaş kimi mühüm amillərlə sıx bağlı olan insan beyninin bir deyil, hətta birdən çox nitq fəaliyyətini əhatə etmək imkanı vardır. Əslində insan beyninin bir neçə dilə yiyələnmək qabiliyyətinin olması, ona bir dildən digərinə keçməyə imkan verir. Belə olan halda fərdin yaddaş, düşüncə və nitq kimi qabiliyyətləri ön plana çıxır. Məhz bu səbəbdən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi interferensiya özlüyündə çox mürəkkəb prosesdir, çünki o həm dilçiliyin, həm psixologiyanın, həm də sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektidir. Psixoloqlar ikidillilik məsələsinə dil davranışı aspektindən yanaşsalar da, dilçilər fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik səviyyələrə əsaslanmaqla tədqiqat aparırlar.

2.1. Fonetik interferensiya

İkidillilik mühitində fonetik interferensiya nitqdə tələffüz, vurğu, intonasiya normalarında kənara çıxmada özünü göstərir. Deməli, vurğu, tələffüz, intonasiya normalarında baş verən fərqlər fonetik interferensiya kimi öyrənilir.

“Fonoloji interferensiya birinci dilin fonoloji sisteminin ikinci dilə ötürülməsini nəzərdə tutur ki, bu da ilk dilin səs xüsusiyyətlərini, məsələn vurğu, ritm və intonasiya daxil edilir. Bu cür interferensiya iki dilin səs xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqli olduğu və ya bir dilin elementinin digərində təmsil olunmadığı hallarda baş verir” (13).

Fonetik interferensiya üçün ən çətin məqamlardan biri fərdin ana dili ilə digər dilin, yəni ikinci dilin fonem sistemində kəskin fərqin olmasıdır. Fonoloji səviyyədə interferensiya fərqlər arasında müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Gənc nəslin nümayəndələrində daha az fonetik interferensiya özünü göstərməkdədir, ancaq onlarla müqayisədə yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində fonetik interferensiyaya daha çox rast gəlinir. *“Fonoloji interferensiya daha çox yaşlı öyrənilənlərdə müşahidə olunur, çünki onların ana dilinin fonoloji sistemi ikinci dilin hərfinin tələffüzünə təsir göstərir. Bu fenomeni nevroloji və fizioloji əsaslarla izah etmək olar: mövcud olanlara yeni tələffüz vərdişləri əlavə etmək böyük çətinlik yaradır”* (13). Öz ana dilin ilə ikinci dilin fonoloji sistemində müəyyən fərqlərin olması tələffüz zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Buna ən böyük səbəb kimi mövcud olan sözlərə yeni tələffüz vərdişlərinin əlavə edilməsidir. Məsələn, ikinci dili Azərbaycan dili olan fərqlər Azərbaycan dilindəki *gözal, gəlmək, götür* və s. kimi sözləri *qozal, qalmaq, qotur* kimi tələffüz edirlər. Buna səbəb ingilis dilində “g” səsinin olmamasıdır. “G” hərf kimi ingilis dilində “q” kimi tələffüz edildiyi üçün ikidilli fərqlər Azərbaycan dilində də onu (g hərfini) “q” şəklində tələffüz edirlər.

Fonetik interferensiyanın yaranmasına səbəb iki dilin fonetik sisteminin bir çox məqamlarının üst-üstə düşməməsidir. R.Heydərov bu haqda yazır ki, *“dünya dilləri içərisində hətta iki dil belə tapmaq olmaz ki, fonetik sistemləri tam olaraq üstü-üstə düşsün. Buna görə də əcnəbi dildə hər hansı bir sözü və ya ifadəni demək cəhdi artikulyasiyanın və informasiya vərdişlərinin yenidən qurulmasını tələb edir”* (R.Heydərov, 2013: 71).

İkidilli fərqlər yaxşı bildiyi dilin səs sistemini digər dilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, ingilis dilində *“th”* hərf birləşməsi” (θ, ð), “s” hərfi s, z kimi tələffüz edilir. Ancaq ikidilli şəxs onları bir çox hallarda qarışdırma bilər. Azərbaycan dilində ingilis dilində mövcud olan bəzi səslər olmadığı üçün ikidilli fərqlər onları dilimizdə tələffüz etməkdə çətinlik çəkilirlər. Məsələn, *thanks* sözündə [θ] kimi, *they* sözündə [ð] kimi tələffüz edilir. Azərbaycan dilində bu səsləri ifadə etmək üçün s, d, t kimi səslərdən istifadə edilir, ancaq bunlar da tam eyni səsi ifadə edə bilmir.

İkidilli və ana dili sanki rus dili olan insanların da nitqlərində interferensiya hadisəsinə rast gələ bilərik. Məsələn, rus dilində “h” hərfi olmadığı üçün onlar danışarkən “h” səsinin əvəzinə “x” səsinə istifadə edirlər. Allah, halal, hələ və s. kimi sözləri Allax, xalal, xələ kimi tələffüz edirlər.

Fonetik uyğunluq olmazsa, bu zaman əsas interferensiya vurğuda müşahidə olunur. Fonetik normada baş verən interferensiyalar ünsiyyət prosesini çətinləşdirir. Fonetik interferensiyada çox zaman ikidilli şəxslərin nitqində həmin dilə uyğun gəlməyən səslərin səhv şəkildə təkrarı baş verir. Səslərin səhv şəkildə təkrarı o zaman baş verir ki, ikinci dilin elementlərinin ana dilində olmadığı fərqli formada və hallarda özünü göstərir. Fonetik interferensiya zamanı, ikidilli fərd öz nitqində xarici dilin səs sistemində uyğun tələffüz etməyə çalışarkən müəyyən maneələrlə üzləşir. Fonetik interferensiya nəticəsində ikinci dildə həmin dil üçün uyğun olmayan vurğu formalaşır. Bundan sonra səslərin, vurğuların və intonasiyanın səhv formada ifadə olunması baş verir ki, bu da ikidilli fərdin nitqini savadsız eyni zamanda isə qarşı tərəf üçün tamamilə anlaşılmaz edir.

2.2. Leksik interferensiya

Leksik səviyyədə də leksemlərin interferensiyası baş verir. Ə.Rəcəbli leksik interferensiyadan bəhs edərkən yazır ki, *“leksik nitq interferensiyası ifadəsi ilə biz bilinçiv birinci (ana) dilinin təsiri ilə ikinci (öyrənilən) dilin leksik biliklərə əməl edilməsini, birinci dilin təsiri ilə ikinci dilin leksik biliklərinin pozulmasını nəzərdə tuturuq”* (Rəcəbli, 2016: 107).

Leksik interferensiya müxtəlif dillərdə sözlərin anlaşılmasında ilə nəticələnir. Məsələn, əsas dili Azərbaycan dili olan fərdlər ikinci dil kimi ingilis dilindən istifadə edən zaman müəyyən sözlərin ifadəsində çətinliklə qarşılaşırlar. Azərbaycan dilində sözü olmadığı üçün ingilis dilində danışarkən fərdlər bəzi sözlərin işlədilməsində çətinlik çəkirlər. Bəzən *“içində”* sözünü bildirmək üçün gah *“in”*, gah da *“into”* sözündən istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində *“look”* və *“watch”* sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı *“baxmaq”* leksemdir. Belə sözlərin semantikasını müəyyən etmək üçün *“televizora baxmaq”*, *“şəklə, dənizə və s. baxmaq”* kimi vəziyyətlərdə leksik-semantik interferensiya müşahidə olunur.

“İnterferensiya hadisəsi aşkar və ya gizli ola bilər. Aşkar interferensiya zamanı dil normaları aşkar şəkildə pozulur, gizli interferensiya zamanı dil normalarının açıq, kobud pozulması müşahidə olunmur – yad dilin doğma dildə mövcud olmayan dil vahidlərinin işlədilməməsi zamanı üzə çıxır. Bu halda yad dildəki sözlərdə aşkar şəkildə leksik səhv müşahidə olunmur, lakin yad dil baxımından sözlər bəsitləşdirilmiş olur, idiomluqdan məhrum olur” (Rəcəbli, 2016: 108-109).

Deməli, aşkar şəkildə interferensiya zamanı dil normalarının pozulmasını aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Bunun əksinə olaraq gizli interferensiya zamanı dil normalarının açıq pozulması baş vermir. Leksik interferensiya zamanı səhvlərin böyük bir qismi semantik strukturla bağlıdır. Belə ki, səhvlər demək olar ki, əsasən semantik strukturu əsas dilin sözlərinin strukturundan fərqlənən ifadələrə uyğun gəlir. Belə olan vəziyyətdə leksik vahidlərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması baş verir. Bu zaman qarşılaşdırma prosesində sözlərin məna strukturu ön plana çəkilir. Qarşılaşdırma prosesində sözlərin məna strukturunda mövcud olan uyğunluqlar müəyyənləşdirilir. Dil vahidləri bir-biri ilə qarşılaşdırılan zaman sözlərin məna strukturlarındakı uyğunluq və fərqli əlamətlərin müəyyən olunması əsas amil hesab olunur.

Ümumiyyətlə, leksik səviyyədə interferensiya özünü leksik vahidlərdə və onların semantik xüsusiyyətlərində göstərir. *“Hədəf dildə danışarkən mənbə dildən bir sözün istifadəsi. Bunun ümumi səbəblərindən biri “dil çatışmazlığı”dır: ana dili olmayan (yəni ikinci dil) şəxs müəyyən bir sözü bilmir, ona görə də onu ana dilindən bir sözlə əvəz edərək özünü başa düşməyə çalışır”* (13).

2.3. Qrammatik interferensiya

Bilinçivizmdə qrammatik interferensiya özünü həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyələrdə göstərir. İkidilli fərdlərin çətinlik çəkdiyi məqamlardan biri də ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq üçüncü şəxsi bildirmək üçün üç şəxs əvəzliyinin (*he, she, it*) olmasıdır. *He* – kişi, *she* – qadın, *it* – orta cins kimi işlədilir. Ona görə də ikinci dili ingilis dili olan fərdlər *“he, she, it”* əvəzliliklərini işlətməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən *he* əvəzinə *she* və yaxud əksinə *she* əvəzinə *he* işlədilir.

Qrammatik səviyyədə interferensiya cümlə quruluşlarında, o cümlədən zamanlara görə tərcümə zamanı bir çox problemlər yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *“Mən hər səhər yumurta yeyirəm”*. Cümləsi indiki zamanda işlədilir, ancaq ingilis dilində bu indiki sadə zamandır, yəni hal-hazırda baş verən hərəkəti deyil davamlı, təkrar olan prosesi bildirir.

Dillərarası əlaqələr zamanı yaranan interferensiya prosesində ana dili əsas hesab olunur. Belə ki, fərdlər ana dilinə müvafiq tələffüz edir, vurğunu da öz dilinin qaydalarına uyğun tətbiq edirlər, bundan başqa leksik vahidlərdən də istifadə edərkən leksik vahidlərin mənalərini eyniləşdirir, bəzən isə cümlə qurarkən ana dilinin normalarını əsas götürürlər.

“Çoxdillilik şəraitində təmasda olan fonetik interferensiya ilə yanaşı qrammatik interferensiyaya da rast gəlinir. Burada da mahiyyət eynidir, köhnə vərdişlərin təzə keçirilən materiala mane olması. Qrammatik interferensiya özünü o zaman daha qabarıq göstərir ki, öyrənilən dildə ifadə edilməli olan qrammatik məna ana dilində olmasın və yaxud başqa dildə ifadə edilmiş olsun, məsələn,

- isimlərin artikillə işlədilməsi,
- ingilis dilində qaydasız feillərin mövcudluğu,
- köməkçi feillərin mövcudluğu,

- feilin təsərif olunmayan formalarının yaratdığı konstruksiyalar, cümlədə söz sırasının pozulması” (İbrahimova, A., Abbasova, C. 2016: 142).

İkidillilik şəraitində fonetik interferensiya ilə yanaşı qrammatik interferensiya da materialın mənimsənilməsinə mane olur. Dildə qrammatik interferensiya o zaman yaranır ki, bir dildə mövcud olan qrammatik quruluşlar başqa dildə olmasın. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan artıqlı, sözlü, qaydasız feillər Azərbaycan dilində yoxdur. Ona görə də ingilis dilindən istifadə edən fərdlər zaman və tərcümə prosesində çətinlik çəkirlər. Azərbaycan dili ilə ingilis dilində cümlədə sözlərin sırası eyni olmadığı üçün hər iki dildə danışan adam bəzən sözlərin yerini düzgün müəyyən edə bilmir. Məsələn, I went to the park after my birthday party. (Mən getdim parka sonra mənim ad günü şənliyimdən) söz sırası bu şəkildə olur. Azərbaycan dilində isə eyni cümlədə söz sırası fərqlidir. Mən ad günü şənliyimdən sonra parka getdim. Ancaq ikidilli olan şəxslərin nitqində biz düzgün söz sırasının pozulduğunun şahidi ola bilərik. Onlar bir çox hallarda cümlə üzvlərinin sırasını düzgün şəkildə təqdim edə bilmirlər. Mən getdim parka ad günü şənliyimdən sonra.

3. Nəticə

Söylənilən fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyətin həyatında dil və ikidillilik mühüm rol oynayır və fərdlərin nitqində müəyyən interferensiyaların yaranması ilə nəticələnir. İnterferensiya hadisəsi fonetik, leksik və eləcə də qrammatik səviyyədə baş verir. İnterferensiya hadisəsi nitqlə sıx bağlıdır və bu səbəbdən ikidilli insanlarda tez-tez rast gəlinir. Bundan əlavə cəmiyyətin həyatında baş verən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hadisələr ikidilliliyin yaranmasına səbəb olduğu kimi eyni zamanda interferensiya hadisəsinin də meydana çıxmasına yol açır. İnterferensiya hadisəsi insanın ana dili ilə digər dillərin yaruslarının qarşılaşmasından yaranır.

İnterferensiya zamanı bir dilə məxsus olan modellər başqa dilin modellərinin yerində işlənir və fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə müşahidə olunur. İnterferensiya hadisəsi danışanın nitqində baş verən fonetik hadisələrlə sıx bağlıdır. Dillərdə interferensiya hadisəsinin səbəbi fonoloji sistemlərinin üst-üstə düşməsidir. Azərbaycan-İngilis, Azərbaycan-rus və s. kimi dillərin fonoloji sistemi bir-biri ilə tam şəkildə uyğun deyildir. Fərdin nitqində mövcud olan səhvlər fonetik interferensiyanın mövcud olduğundan xəbər verir. Fonetik dəyişiklik iqtisadi inkişafda, cəmiyyətdə, elmi-texniki tərəqqi zamanı baş verən mühüm dəyişiklik, eləcə də dil əlaqələrinin genişlənməsi səbəbi ilə baş verir və dildə ən çox rast gəlinən fonetik interferensiya hesab olunur.

Nitqdə interferensiyanın baş verməsinə səbəb danışarkən tələsmək, fikri dağınıq olmaq, adresata özünü inandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək, söylədiyi fikirlərin doğruluğunu sübut etməyə çalışmaqdır.

Kaynaklar

- Aslan, A. (2020). *İkidillilik və çoxdillilik nedir?*
<https://perspektif.eu/2020/11/14/iki-dillilik-ve-cok-dillilik-nedir>
- Blumfeld, L. (2013). *Dil*. Bakı: Prestij.
- Cəfərova, K. (2018). *Müasir dilçilikdə bilinqvizm və interferensiya*. Bakı: Mütərcim.
- Cəfərova, K. (2017). *Dil əlaqələri zəminində leksik interferensiya*.
[http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2017/02/36\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2017/02/36(meqale).pdf)
- Heydərov, R. (2013). *Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu*. Bakı: Elm və təhsil.
- İbrahimova, A. ve Abbasova, C. (2016). *Dil öyrənməni aktuallaşdıran zərurət və bu sahədə pedaqoji təcrübənin rolu*.
[http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tehsilprobins/2016/02/24\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tehsilprobins/2016/02/24(meqale).pdf)
- Karaağac, G. (2011). *Bireysel İki Dillilik ve Toplumsal İki Dillilik*.
https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gk_ikidillilik/gk_ikidillilik.htm
- Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik*. III cild (3 cildə). Bakı: AMEA.
- Qurbanova, L. (2016). *Dildə fonetik və fonoloji mənimsəmə və interferensiya hadisəsi*. Bakı: ADPU.
- Rəcəbli, Ə. (2016). *İnterferensiya*. Bakı: Elm və təhsil.
- Sirbu, A (2015). *Language interference triggered by bilingualism*.
https://www.researchgate.net/publication/337472381_LANGUAGE_INTERFERENCE_TRIGGERED_BY_BILINGUALISM
- Veysəlli, F. (2007). *Dil*. Bakı: Təhsil
- https://www.audimax.de/fileadmin/hausarbeiten/anglistik/Hausarbeit_Anglistik_Features_of_bilingual_speech_Interference_Borrowing_Code_switching_eng_axh0040.pdf

Etik, Beyan ve Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.